

## Úchvatnosti Banskej Štiavnice (O známom neznáme)

### Camera Obscura, antigravitácia a mnohé iné v Kaštieli vo Svätom Antone

Zažite neopakovateľnú chvíľu návštevou padláša (povaly) Svätoantonského kaštieľa. Za slnečných letných rán sa lúče Slnka odrážajú v hladine jazierka a prenikajú otvormi v streche do priestoru padláša. Biele komíny v úlohe fotografickej platne poslúžia ako podklad pre vytvorenie obrazu. Vidieť obraz fasády vykreslený na komínoch v tmavom prostredí padláša je zážitok, ktorý nikde inde neuvidíte. Túto prehliadku je nutné si vopred dohodnúť.

Padláš však nie je jediným zaujímavým prvkom svätoantonského kaštieľa. Druhý je nemenej zaujímavý. Nie, sypúca sa voda je tu len v zime, ale vodu tečúcu do kopca môžete obdivovať v lete. Spomínaná fontána na nádvorí kaštieľa bola pôvodne napájaná vodou z parku. Vzájomne prepojené jazierka sú napájané z potoka vzdialeného viac ako kilometer a voda je privádzaná úzkym jarkom. Voda v ňom, odrážajúc stromy a oblohu tečie pod takým miernym sklonom, až sa zdá byť opačný – voda tak napohľad tečie do kopca.

Po tom všetkom, nesmieme zabudnúť na interiér kaštieľa samotného. Môžeme tu obdivovať historický interiér na najvyššej úrovni svojej doby. Známe kreslá pre zamilovaných a pohádaných, alebo bodliak na stole cára Ferdinanda Coburga poznajú všetci, ale nábytok od údajnej autorky výroku „Keď nemajú chlieb, nech jedia koláče“ Márii Antoinetty, dcéry cisárovnej Márie Terézie je vzácnosťou, o ktorej vie len málo ľudí. Nechajte preto svoj zrak spočinúť na niečom, čo bolo vrcholom umenia. Mladší návštevníci sa určite nenechajú ponúkať a užijú si hlavne druhú polovicu prehliadky venovanú lesom.

Chcete „potešiť“ sprievodcu počas prehliadky? Rozhodne si teda vyberte veľký okruh kaštieľom a okrem ďalšieho krídla si prehliadnite stovky historických fotografií a ilustrácií zavesených na chodbe. Nájdete tam všetko, čo bolo pred 100 – 200 rokmi považované za hodné videnia – od pre súčasnosť zvláštnych fotografií zo stavby sochy Slobody, cez najväčšiu loď sveta Great Eastern po desiatky záberov Coburgovských a ďalších zámočkov, vrátane toho najkrajšieho - Neuschwanstein.

### Mýtus o Novom Zámku a legendy pod povrchom.

Nový Zámok – Panenský hrad – dominanta a jeden so symbolov Banskej Štiavnice. V meste nenájdete podobnú budovu, ktorej základy sa strácajú v legendách a skutočný účel je už dávno pochovaný pod nánosmi tradícií. Keď sa opýtame Štiavničanov na čo budova slúžia, odpovedia jednoznačne: Pozorovali Turkov prichádzajúcich od juhu a bažiacich po Štiavnickom zlate. Fakt, že z Nového Zámku je len malý rozhľad, mal byť tento vynahradený vatrárom na Sitne, od ktorého dostali správu o pohybe nepriateľa s veľkou rezervou. Len málokto vie, že z Nového Zámku na Sitno nevidno. Dnes predpokladáme, že signál zo Sitna bol prijatý strážcom na Starom meste, preposlaný na Nový Zámok a odtiaľ zvonom, ktorý dodnes visí na pozorovateľni, na Starý Zámok – sídlo mestského kapitána. A legendy? Podľa jednej verzie vybudovali „Panenský hrad“ na „Panenskom vrchu“ aby tak zabrali miesto neoblúbenému popravisku. Podľa druhej ho dala na obranu pred Turkami postaviť ľahkovážna panna Barbora Rösslová – len pre tú príčinu, aby videla mestských pánov kľáčať pred ňou, ďakujúc za tak záslužný skutok, keďže ho postavila na vlastné náklady. Aká bola pravda? Poloha bola vybratá architektom pre rozhľad z nej na celé vtedajšie mesto. Chceme to ale vôbec vedieť? Poznať ničím výnimočný, no pravdivý príbeh o vojne dvoch svetov, ľudskej láske, závidi a konkurenčnom boji ťažiarov? Nový Zámok, obkolesený prstencom ťažkých kanónov schopných dostreliť pred ktorúkoľvek z mestských brán sa stal symbolom mesta a jednou z prvých vecí, ktorú návštevník uvidel. Aby bol krajší, po padnutí tureckej hrozby nechalo mesto k pôvodným dvom baštám pridať ďalšie dve a budova získala súčasnú, symetrickú podobu. Dnešná prehliadka Vám pomôže nazrieť do histórie mesta, jeho obrany, tureckých vojen a používaných zbraní - vrátane legendárneho vejárového kanónu Leonarda da Vinciho, meča na základe,

ktorého prevýšenia ste mohli vstúpiť do armády, alebo sa pokochať výhľadom na okolie. Prejsť sa po ochodzi, vyzrieť z okienok starých niekoľko storočí a porovnávať súčasnosť s historickými fotografiami. Čo sa stalo s Barborou Rösslovou? Trikrát sa neúspešne vydala a je pochovaná v majestátnej hrobke na severnom úpätí Panenského vrchu, v najkrajšej a najimpozantnejšej hrobke v Banskej Štiavnici a širokom okolí vôbec. Hrobka je dnes súčasťou kostola Panny Márie Snežnej, nemecky Frauenbergského (panenského). V meste sú ulice pomenované po rodinnom podniku, ktorého bola poslednou majiteľkou – Horná a Dolná Resla.

Glanzenberg a žila Terézia – preneste sa do obdobia pred 800 rokmi, alebo sa kochajte krásnym výhľadom. (Zdravotný bonus za vychádzku v krásnom a čistom horskom prostredí)

Opäť sa musíme stratiť v legendách a časoch ešte dávnejších. Vstúpime do obdobia pred 15 000 000 rokov, keď tam, kde dnes stojíme stála sopka siahajúca do výšky 4000 metrov. Magma, ktorá stála za jej vznikom, sa stala aj jej zánikom. Následný prepád sopky vytvoril základ súčasnej podoby Štiavnických vrchov. Ďalším geovulkanickým procesom došlo k „hrastu“ vyzdvihnutiu terénu a jeho následnému rozpraskaniu – pred cca 8 000 000 rokmi. Vytvorenými prasklinami tiekla voda a priniesla to, vďaka čomu tu dnes sme – bohatstvo rudných žíl. Praskliny, vyplnené drahými kovmi priniesli bohatstvo tisícom ľudí. Pred vyše 800 rokmi sa začalo s ich povrchovou ťažbou práve v miestach, ktorými Vás náučný chodník prevedie. Uvidíte povrchové dobývky pochádzajúce z čias, keď ešte papier v Európe nepoznali. Keď sa obzrieme na druhú stranu údolia uvidíme Staré mesto – Glanzenberg. Všade tam, kde je bohatstvo sú aj vyberači daní. V tomto prípade to bola urbura – daň z ťažby drahého kovu. Vyberač – kráľovský špán, úradník, sídlil na hrade. Ale nazvať staré mesto hradom, by bolo nedostatočné. Išlo o technologické centrum celej oblasti. Tu sa ruda skúšala, tavila, skladovala a samozrejme aj ťažila. Staré mesto – sídlo kráľovskej správy, priemyselné a obytné centrum širokého okolia, ktoré dalo Banskej Štiavnici prvú polovicu jej mena – Baňu. Štiavnica sídlila v údolí, tam kde je historické centrum dnes. Celodenný výlet môžete začať na Námestí svätej trojice odkiaľ náučných chodníkom Glanzenberg vystúpite na Červenú studňu. Pokračujete po žile Terézia a z Hornej Rovne prejdete k Banskému múzeu v prírode. Pri dostatku času a síl odporúčame navštíviť podzemnú expozíciu. Opätovný návrat do mesta môžete realizovať tromi trasami – po dvoch cestách, alebo k tajchu Klinger a horským chodníčkom. Staré mesto bolo dlho považované za mýtus, než bolo, ako Trója, vykopané spod zeme. Ale späť k magme - tá na seba nenechala zabudnúť a dodnes sa pripomína vrchom Kalvária (pôvodne Ostrý vrch - Schaffenberg). Termálna voda taktiež nikam ďaleko neodtiekla. Môžete sa v nej okúpať v neďalekých Sklených Tepliciach, alebo Vyhniach.

Botanická záhrada, zakázané dvere, neobvyklá prijímacia skúška na lesnícku akadémiu a zrodenie tradície

Botanická záhrada – alebo skôr park uprostred mesta. Obľúbené relaxačné centrum domácich má čo ponúknuť aj turistom. Zhliadnite najväčšie stromy planéty – Sekvojovce Mamutie. Ich výška sa v Banskej Štiavnici stáva ich skazou. Nejednen už okúsil silu vetra a energiu blesku. Tieto krásne stromy je veľmi ťažké vypestovať, ich klíčivosť je len 2%. Žiadnu zo štiavnických „sekvojí“ neobjíme bežná rodinka a prevýšia najvyššie budovy v okolí. Buk Červený poteší už zďaleka viditeľnou červenou korunou a Ľaliovník Tulipánokvetý svojimi nádhernými, na strom neobvyklými kvetmi. Krásne a romantické zákutia botanickej záhrady sú vytúženým miestom pre zamilovaných či nadšených fotografov. Mimo hlavnú sezónu je možné navštíviť budovy akadémie – nezabudnite nachádzate sa vo fungujúcej škole. V tej väčšej – pomenovanej po miestnom zememeračovi a kartografovi Samuelovi Mikovínim uvidíte umelecké práce študentov, a ak sa dohodnete, môžete sami stáť modelmi. Umenie je dnešné zameranie školy, v minulosti sa sústredila na chémiu. V jej laboratóriách boli Samuelom Stankovianskym objavené základy polarografie, za ktorú bola v roku 1959 udelená Nobelova cena Jaroslavovi Heyrovskému. V susednej, lesníckej škole sú exponáty z lesníckeho odboru. Budova

lesníckej školy má len dvoje dverí: predné a zadné. Predné – reprezentatívne, majú veľmi vysoko umiestnenú kľučku. Študentom lesníctva sa mohol stať len ten, kto si vedel sám otvoriť dvere. Tak ako škola nemala sluhu, ktorý by otváral dvere, tak aj študentom vedomosti do hlavy nikto nenalial. Zakázanými dvermi sú tie zadné, naopak, trochu menšie než by sa patrilo. Žiadny študent nimi nesmie prejsť, pokiaľ, samozrejme, mu to nie je prikázané vyučujúcim. Vyučujúci tu dodnes nosia uniformy a žiaci pri významných príležitostiach rovnako. Vďaka študentom lesníctva sa v Banskej Štiavnici, priamo v tejto budove zrodila tradícia – tvorba tabiel. Historické tablá, so znakmi nemeckého vplyvu sú zavesené na chodbách školy.

### Voda, technológie, hľadanie nekonečna a kde sme nakoniec skončili

Banská Štiavnica vďačí za svoje bohatstvo termálnej vode, ktorá priniesla drahé kovy pred miliónmi rokov. Vodu bolo v tejto oblasti vidieť zriedka – nachádzame sa na vrcholoch hôr, potoky sú v dolinách. Baníci začali do Zeme vstupovať na povrchu – tam, kde mu bohaté žili vychádzali naproti. Postupne, pomaly sa zahryzávali čoraz hlbšie do jej vnútra. Spočiatku používali jednoduché ručné nástroje – železko (fokoš) a kladivko. Neskôr si pribrali na pomoc dvoch nezmieriteľných nepriateľov – oheň a vodu. Oheň rozložili v blízkosti skalnej steny a po jej rozhorúčení ju prudko schladili vodou. Rozpraskaná skala sa takmer sama odlamovala. Boj so skalou trval dlho, ale vždy víťazne. Povrchové dobývky, odvaly a pingy – nezameniteľné pozostatky to ťažby nachádzame v krajine dodnes. S ľuďmi to bolo ťažšie. Príchod Tatárov priniesol ťažké časy a zánik centra na Glanzenbergu – lokalita Baňa sa takmer na tisícročie stratila z ľudskej pamäti a preživala len v legendách. Ani ostatné lokality to nemali ľahké. Dopyt po drahých kovoch pretrvával a Uhorský panovníci neholdali čakať. Priviedli do zdecimovanej krajiny kolonistov zo Saska. Sami si ale hovorili hostia. Pekní hostia – domáce obyvateľstvo dostalo zákaz usadiť sa v meste a podieľať sa na jeho riadení. Jedno však kolonistom uprieť nemožno. Priniesli nové, pokročilé metódy dobývania drahých kovov. Dokázali niečo, nad čím si domáci dlho lámali hlavy – vstúpiť pod povrch. Otvárali nové banské diela, dnes známe ako štôlne. Nasledovali bohatú žilo hlboko do útrob Zeme. Z nových vymožeností sa ale netešili dlho. Narazili na nenávidenú podzemnú vodu. Voda, nazývaná spodná postupovala rýchlo a zatápala bane. Jej ručné čerpanie neprinášalo požadované výsledky. Preto bol prizvaný majster z Británie – Isaac Potter. Postavil zariadenia známe ako ohňové stroje – jedny z prvých parných strojov vôbec. Tieto dokázali vodu čerpať rýchlejšie, ale ich slabinou bolo palivo. Británia bohatá na uhlie mohla tieto stroje užívať, u nás sa v nich kúrilo drevom a lesov ubúdalo. Drevo sa míňalo nie len na čerpanie vody, ale aj všetko ostatné v bani bolo z dreva – výdrevy, podlahy, lešenia, vozíky. V hutách ho, v podobe dreveného uhlia, používali na tavenie rudy. Silné ohňové stroje odišli navždy do histórie. Na riešenie problému museli Štiavničania prísť sami. Ako dostať vodu z baní vedeli – dlhé rúry s piestmi ale bolo treba niečím poháňať. Živá sila nevládala, oheň a para boli až príliš lačné. Skúsili to teda s druhou stranou – použiť vodu. Spočiatku to veľmi nefungovalo: spotreba vody 13:1 na vyčerpanú bola až príliš vysoká. Aby jej bolo na pohon strojov dostatok začali budovať akumulátory – umelé priehradky zvané tajchy. Tie na jar zbierali vodu zo snehu a uchovávali ju na neskoršie použitie. Ale tajchy boli len počiatok. Postup pokračoval budovaním zberných jarkov dlhých kilometre a obopínajúcich vrchy. Vráťane toho najväčšieho – Sitna, ktoré bolo dosť veľké aj na dva. Aby voda prúdila, prerážali vrchy a stavali vodné štôlne. Rovnako sa hľadalo, ako si prácu ušetriť – neťahať vodu až na povrchu, ale len potiaľ, pokiaľ bolo nevyhnutne nutné – po dedičné štôlne. Dedičné štôlne, užívané po generácie slúžili na odvádzanie vody pod zemou. V krajine tak dnes vidíme síce jeden potok, ale v hĺbke pod ním je niekedy ukrytý ďalší. Voda neslúžila len na čerpanie, museli ňou teda šetriť. J. K. Hell postavil stroje schopné dosiahnuť pomer 1,3:1. Len v priebehu svojho života teda efektivitu zdesaťnásobil. A kde sa voda ešte využívala? Najprv v stupách – obrích mažiaroch na drvenie rudy, potom na plavenie – gravitačné triedenie rudy, kedy ťažké, kovnaté častice klesali na dno a ľahký šlích odtekal ďalej. Posledné miesto bolo pri chemických procesoch zabezpečujúcich odľučovanie cenných kovov od tých ostatných. Stromy boli

zachránené, nie však nadiho, pahlné huty spaľovali všetko zo širokého okolia. Vďaka baniam a na ne naviazaným odvetviam prosperovala celá oblasť od Krupiny až po prameň Hrona. Ničeniu lesov zabránilo založenie štúdia lesníctva a ich obnova. Dnes môžeme povedať, že novoveký inžinieri spred stoviek rokov našli bájny nekonečný zdroj energie. V istom zmysle – voda poháňala stroje a lesy sa znova pestovali. V Banskej Štiavnici a jej okolí boli vybudované desiatky tajchov a kilometre jarkov. Vzájomne prepájali tajchy do kaskád a zabezpečovali viacnásobné využitie pohonnej vody. Dnes, po zániku baní sa v krištáľovo čistej a chladnej horskej vode môžeme okúpať, chytať ryby. Popri jarkoch vedú chodníčky pre peších, cyklistov i bežkárov. Zvládnete ich obehnúť za deň? Týždeň? Objaviť skryté krásy za ktoré Štiavnica vďačila svojmu úspechu. Nikdy tu nešlo o množstvo kovu, i keď aj to bolo úctyhodné. Štiavnica napredovala vďaka neustálemu rozvoju technológií. Práve tu bola založená prvá vysoká technická škola na svete. Už sme si povedali ako našli druhý život tajchy a ich systém. Čo stroje? Tie môžete obdivovať v Banskom múzeu v prírode, alebo Kammerhofe, niekdajšom sídle banskej komory, kde ich uvidíte aj v pohybe. Síce len malé, ale o to krajšie, detailné funkčné modely. Uvidíte nástroje požívané pred storočiami, i celkom nedávno. Pocit z prechádzky dedičnou štôľňou zažijete v Glanzenbergu a navštívite miesta, kde sa prechádzali slávni a mocní ľudia svojej doby. Môžete sa dotknúť stien, na ktoré siahli cisári. Alebo vidieť oblečenie, ktoré mali v tej chvíli na sebe. Lesy sú dnes chránenou krajinou oblasťou a ak zmoknete, nie je treba žiaľiť. Salamandru totiž inak, ako za dažďa sotva uvidíte.

### Gotika, templári a túžba po moci

Banská Štiavnica je banským mestom. V minulých dieloch sme si rozobrali odkiaľ pochádza jej meno - prečo je Banskou a prečo Štiavnicou. Zostala nám posledná časť názvu – mesto – Civitas. Čo robí mesto mestom? Súčasná slovenčina ho definuje ako väčšie sídlisko s významom administratívneho strediska. Nepovinne, ale obvykle zahŕňajúce aj priemyselné, alebo obchodné centrum oblasti. Súčasná Banská Štiavnica je už len administratívnym strediskom, obchodný a priemyselný význam dávno stratila.

Nebolo tomu tak vždy. Banská Štiavnica bola jedným z najvýznamnejších priemyselných miest vôbec. V minulosti ale nebolo mesto definované na základe jeho ekonomického obratu. Bolo tu niečo hmatateľnejšie. Už od samého počiatku ľudstva poznáme niečo, čo mesto definovalo. Dvadsiate storočie a technologický pokrok v ňom poslal tento odveký predmet definície mesta navždy do histórie. Proces sa začal už o storočia skôr – za Márie Terézie. Čo je ten predmet? Všetci ho poznáme. Sú ním mestské hradby. Mestské hradby samozrejme nedefinovali mesto samotné, ale v staroveku, stredoveku, čiastočne ešte aj v novoveku bez nich mesto nebolo mestom. Mestské hradby boli symbolom a demonštráciou moci a prosperity mesta. Masívne a dobre udržiavané hradby svedčili o jeho dobrom stave.

Banská Štiavnica dnes už hradby nemá. Stále však môžeme obdivovať najkrajšiu z mestských brán – Piargsku bránu a dve zachované bašty. Jedna patrí ku Piargskej bráne, druhá je súčasťou Kammerhofu. Po ostatných bránach nezostalo už nič. Antolská brána, postavená narýchlo prebudovaním kostola sv. Alžbety ustúpila modernej ceste. Kostol – jeho svätyňa stojí aj dnes na svojom mieste. Len hĺbka, v akej sa podlaha kostola nachádza svedčí o majestátnosti niekdajšieho gotického chrámu a dojme aký na veriacich musel vytvárať. Už len ľudská predstavivosť vie zrekonštruovať jeho podobu. Dnes vchádzame do kostola po schodoch dole, kedysi to bolo určite dohora. Potok Štiavnica pretekajúci pred ním zmizol v podzemí. Od Antolskej brány postupovali hradby jedným smerom ku Kammerhofu – komorskému dvoru. Ten bol pevnosťou v pevnosti (jednou z viacerých). Sídlil v ňom komorský gróf, banská komora, sklad vyťaženeho kovu, skúšobne a laboratóriá. V jednom z jeho rohov postavili spomínanú baštu. Na dnešné pomery je to nízka stavba. Hradby teda neboli až tak masívne ako tomu bolo u iných miest. Postavili ich až v rokoch 1554 – 1589. Mali slúžiť hlavne na obranu pred neočakávaným útokom tureckej jazdy. V tomto období už používanie výbušnín a kanónov robilo

masívne hradby zbytočnými. Od Kammerhofu pokračovali hradby k Novému zámku – samostatnej strážnej veži a delostreleckej základni s 21 kanónmi italskej výroby. Zároveň slúžil ako pozorovateľňa a sklad strelného prachu. V tomto období mal ešte len dve bašty. Od Nového zámku pokračovali hradby k Piargskej bráne, pôvodne symetrickej stavby s dvomi baštami po oboch stranách. Ďalší postup hradieb nevieme rekonštruovať. Možno ani vôbec nešlo o hradby ako ich poznáme, len o prepojené múry domov. Na žiadnej vedute nie je zobrazené kadiaľ viedli hradby od Piargskej brány k Roxnerovej (Žarnovickej) bráne. Medzi nimi stojí Starý zámok. Roxnerova brána je dnes už len naznačená bielymi kockami v dlažbe námestia. Následne pokračovali cez vrchy popod Staré mesto – Glanzeberg a zabočili nadol k Belianskej bráne – za botanicou záhradou. Stála približne v miestach dnešného zvýšeného priechodu pre chodcov. Ten tak symbolicky ukončuje historicky vydláždenú cestu od modernej asphaltovej. Od nej pokračovali späť k Antolskej bráne, opäť nevieme kadiaľ. A opäť, možno ani neboli kompletne. Nemuseli byť súvislé. Antolská a Belianska brána boli zbúrané až v dvadsiatom storočí. Kedy? Možno tento dátum niekde je, ale kronikári mesta ho nepovažovali za hodný zaznamenania do mestskej kroniky. O Belianskej bráne môžeme prezradiť, že to bolo počas druhej svetovej vojny a škoda bola vyčíslená na 60 000 korún, chýbajú ale akékoľvek podrobnosti. Poškodená? Zničená? Z textu to jasné nie je. Žiadny ďalší záznam... O tej Antolskej nie je vôbec nič. Len fotografie bez dátumu. Na nich je už v zlom stave. Piargska sa tomuto osudu vyhla vďaka terénu – obeťovala sa jedna bašta a cesta mala kadiaľ viesť. Hradby splnili svoj účel – Turci Štiavnicu nikdy nedobýli. Pokúšali sa ale vôbec o to? Tradície hovoria o jazdeckej bitke na lúkach pod Kalváriou. A to je všetko, nič bližšie. Ako neskôr ukázala história, nebola jedinou. Na začiatku dvadsiateho storočia tu prebehla malá potýčka medzi Československou armádou a Červenou armádou maďarskej republiky rád. Tu už o realnosti nie sú pochybnosti, hoci pokus a zmenu histórie prebehol. Keď niekedy navštívite Banskoštiavnickú kalváriu odbočte trochu od Dolného kostola na juh. Na pomedzí lipovej aleje a lúky je hrob. Patrí príslušníkovi Československej armády ktorý padol počas tejto potýčky. Z neznámeho dôvodu bol v dvadsiatom prvom storočí označený ako hrob "Červenoarmejca osloboditeľa". Jeho boj možno zdržal maďarov, ale nezastavil. Štiavnica sa na krátky čas stala súčasťou Maďarskej republiky rád. Za Osmanskej ríše, ako aj na počiatku Československa bola Banská Štiavnica blízko hranice. Neďaleké Levice už patrili pod Osmanskú ríšu. Po Viedenskej arbitráži patrili taktiež Maďarsku. Naladiť si maďarské rádio nie je dodnes problém. Sínál je čistý. Štiavnica už dávno bola len sídlom. V pravom význame toho slova. Za hradbami žili ľudia, boli tu sklady, hutý, dielne. Časť obyvateľov síce žila v Štiavnicu, ale zvyšok, bane a zásobovanie bolo zvonku. Turkom stačilo plieniť okolie a pýtať výpalné. Všetci radšej zaplatili a dobyvatelia tak mali o starosť menej.

Banská Štiavnica tak síce nezažila priame turecké obliehanie, ale dobytie a vypálenie si užila len krátko pred tým. Počas občianskej vojny medzi kráľovnou Alžbetou zastupujúcou jej syna Ladislava Pohrobka a Ladislavom I. Jagellovským. 24. 5. 1442 bolo mesto napadnuté vojskom vedeným Ladislavom Čechom z Levíc a Jágerským biskupom Šimonom Rozgoňom. Bez hradieb bola okamžite dobytá a vypálená. Aby Štiavničanom nebolo málo, 5. 6. 1443 prišlo zemetrasenie, ktoré dielo skazy dokonalo. Mestská kronika uvádza túto udalosť ako tú, čo prinútila Štiavničanov opustiť Staré mesto – Baňu a usídlit sa v údolí – Štiavnicu. Na túto udalosť spomínáme dodnes. Zničené počas nej boli cenné mestské privilégia a prakticky všetky záznamy. Najstaršie udalosti sú navždy stratené. Už len archeologické nálezy môžu dotvoriť odraz vtedajšieho sveta. Len málokto pozná druhú polovicu tohto príbehu. Že Štiavnica si za tento osud môže sama. Spor o trón síce prebiehal tesne v jej blízkosti, ale k vypaľovaniu miest nedochádzalo len tak. Mestským kapitánom bol Ján Talafúz z Ostrova, pod vedením kráľovného správcu Jána Jiskru z Brandýsa. Vojna mala dve roviny. Niekdajší husiti na strane kráľovnej a Ladislava Pohrobka, a katolícki zástancovia Ladislava I. Jagellovského. Moc a viera boli v rovnakom pomere. Na jar roku 1442 zaútočili na „Jagellovské“ Jágerské biskupstvo a s bohatou korisťou tiahli domov. Po ceste ich dohonili zástancovia druhej strany a porazili. Štiavnica prišla o svoju armádu. Trestná výprava tak mala dvere otvorené.

Začala vznikať nová, súčasná Štiavnica. Staré mesto bolo preč a novou dominantou sa stala rotunda sv. Michala. V jej interiéri je dodnes zachovaná freska z 12. storočia. Pravdepodobne už skôr začali vedľa nej stavať románsku baziliku Panny Márie. Rozvoj mesta si ale žiadal impozantnejšiu stavbu a rozhodli sa zmeniť projekt na gotickú katedrálu. Ani tá sa nedočkala svojho otvorenia. Nový nepriateľ – Turci, ich prinútil zmeniť projekt na opevnenú citadelu. K tomuto okamihu sa viaže legenda.

Po strate Svätej Zeme hľadali templári nové pôsobenie. Uhorsko ich prijímalo s radosťou a časť z nich sa usídlila aj v Banskej Štiavnici. Za pôsobenie dostali rozostavaný farský kostol. V súvislosti so svojou povahou rytierov ho začali prebudovávať na hrad. Až nastal deň, ktorý všetci poznáme – piatok trinásteho. V tento deň, naraz v celej Európe otvorili zapečatené rozkazy a súčasne zaútočili na templárov. Aspoň tak je táto správa všeobecne podávaná. Samozrejme, nebolo čosi také možné utajiť a o obsahu sa templári dozvedeli v predstihu. Jedni skôr, iní neskôr. Toto bol aj prípad Banskej Štiavnice. O obsahu vedeli dopredu mesiace. Možno je to len novoveká fikcia a príbeh je kompletne vymyslený, ale záleží na tom? Definícií žánru to neodporuje. Legenda hovorí o manželstve z rozumu, ktoré mali uzavrieť dve dcéry mešťanov. Nemali o svojich ženíchov záujem a jedného dňa bez stopy zmizli. Všetci ich hľadali, templári taktiež. Za ich nájdenie bola vypísaná veľká odmena. Nik ale nič nenašiel. Až jeden z templárov – Francúz, pošepol komturovi rádu vetu „Našiel som ich“. Na začudovanú otázku „Koho?“ oznámil mená dvoch spolubratov a obvinil ich z pokleskov na morálke. Komtur sa išiel o takomto rúhačskom udaní presvedčiť na vlastné oči. Francúz ho zaviedol do chrámovej krypty, kde našiel bratov templárov a aj niekoho ďalšieho. Po vypočutí si názorov rytierov, „stratených“ panien ani trochu netúžiacich po návrate a uvážení vlastnej situácie svojho úsudku sa rozhodol. Templári za chvíľu skončia. Hrad je nedostavaný a ak chcú prežiť, mali by si kúpiť panstvo. Ale nemajú za čo. Odmena za panny síce nie je na čosi také dostačujúca, ale aj to je lepšie ako nič. Rozhodol sa preto nechať zmiznúť ďalšie a navýšiť tak odmenu. Všetko prebiehalo podľa plánu. Až raz, opitý žobrák sa vtiahol do templárskeho kostola a všimol si svetlo ohňa vychádzajúce spod oltára. Peklo – bola jeho prvá myšlienka, ale bolo to len svetlo pochodne presvitajúce škárou poklopu krypty. Vopchal sa dnu a všimol si panny – hľadané. Spiače v náručíach dvoch templárskych rytierov. Svoj nález oznámil richtárovi Štiavnice a odpoveď prišla rýchlo. Templári viseli.

Legenda... Templármi boli "Červený mnísi" – Johaniti. Do Banskej Štiavnice prišli v roku 1491. Venovali sa prevádzkovaníu špitálov a zvyšovaniu životnej úrovne svojho okolia. Dodnes si pripíjame na ich tradíciu. Boli to oni, kto založil pivovar vo Vyhniach – Steiger. Starý zámok dostal bašty, opevnenie až po nich. A priekopu. Vodnú? Sotva. Stal sa sídlom mestského kapitána. V bašte Nebeskej ríše (Himmelreich) našla priestory basa, mučiareň a byt kastelána. Vcelku príhodné pomenovanie. Žiadna princezná tam nikdy nežila, ako by radi počuli návštevníci mesta. Ani tu žiadna nebola na návšteve. Princovia v meste boli, ale boli na Starom zámku? Posvätná pôda v okolí kostola sa prestala využívať na pochovávanie a kosti putovali do podzemia karneru – rotundy. V jednej z bášť je dnes zriadená expozícia kováčov – tichá pocta niekdajšiemu spôsobu organizovania obrany miest. Jednotlivé cechy zabezpečovali osadenstvo do bášť. Aj slovo banda pochádza z tohto obdobia – bandériá boli samostatne financované jednotky vojska. Práve tento spôsob organizácie bol zodpovedný za výstavbu Štiavnického fortifikačného systému a jedného obdobia v našej histórii. Bitka pri Moháči už bola len posledným klincom do rakvy tohto systému a začiatkom Novoveku. V citadele starého zámku dnes môžeme navštíviť expozíciu venovanú najstaršiemu osídleniu Banskej Štiavnice, streleckého klubu – spoločensky prospešnej voľnočasovej aktivite mešťanov a baníkov, remeslám a mnohé ďalšie. Niektorí návštevníci po tom, čo sa dozvedia, že v "hrade" sídlila mestská posádka nazvú budovu kasárňami. Ale používať toto slovo pred zriadením stálej armády je trochu nepatričné, hoci - na štiavnickú posádku prispievalo mesto a kráľ. V istom zmysle teda o stálu armádu išlo. Vojsko pre Starý zámok nikdy neskončila. Keď naň dnes hľadáme, pri všetkej tej historickej architektúre si všimneme drobný detail - niekoľko okienok citadely má skruž vymurovanú do podoby "schodíkov". Nie, nie je to história, nie je to pre krásu. Ide o najnovší a vojenský doplnok k pevnosti. Tieto okienka boli upravené niekedy v

dvadsiatom storočí, pravdepodobne počas druhej svetovej vojny bunkrovou technológiou. Schodovitá štruktúra bráni odrazu a prieniku striel dovnútra. Za nimi sa mohli nachádzať ľahké kanóny, alebo guľomety. Taktiež veža prešla výraznou zmenou. Súčasná podoba je baroková. Na starých vedutách môžeme nájsť vežu podobnú tej na kostole v Banskej Belej - s krytou ochodzou, ale ešte so špicatou strechou. Medzi Starým zámkom a radnicou stála ešte jedna veža - veža zvonice s veľkými otvorenými oknami na vrchole, odkiaľ bolo vidieť zvon. Možno bola len drevená a veduty, ako obvykle s veľkosťami veží prehávajú, lebo dnes už po nej niet ani stopy. Plocha, na ktorej stála zažila mnohé úpravy a všetky stopy po základoch sú najskôr preč.

Aj dnes sa oplatí navštíviť a prezrieť si niekdajšiu definíciu slova „mesto“ - mestské hradby, teda ich posledné zvyšky. Vo fantázii ich znovu vybudovať a zamyslieť sa nad tým, ako museli v tomto členitom teréne vyzerať. Koľko trvala ich stavba. Predstaviť si prechádzku po ich drevených ochodziach. Symbolicky je možné túto prechádzku ukončiť prehliadkou budovy radnice. Vidieť najnovšie objavy – gotické vinutie okna kaplnky svätej Anny. Radnica je poslednou budovou, ktorá symbolizuje mesto. Najmä jej zasadacia sieň. Tu zasadá volená mestská rada a riadi jeho chod. Dostávame sa tak k úvodu tejto kapitoly. Cives znamená občan, civitas môžu byť občania alebo mesto. Občania si volia mestskú radu a tá sa stará o ich záujmy. Banská Štiavnica bola za Uhorského kráľovstva mestom najvyššej kategórie. Civitas si mohli hovoriť len mestá disponujúce kráľovskými výsadami. Tieto výsady – mestské privilégia stavali tieto mestá na úroveň žúp. Boli podriadené priamo panovníkovi. Každé z nich malo svojho zástupcu na kráľovskom sneme. Civitas sa do slovenčiny prekladá ako slobodné kráľovské mesto. Vlastníctvo mestských práv mesto prezentovalo viditeľne - strechou na najvyšších budovách. Išlo o štyri malé vežičky v rohoch strechy - symbolizovali právo meča. Dodnes ich môžeme vidieť napríklad v Kremnici. V hornom Uhorsku bolo len jedno mesto väčšie a významnejšie ako Banská Štiavnica – Bratislava. Symbolicky, v podobe okresu si túto výsadu zachovala Štiavnica dodnes.

### Raj, Peklo a niečo medzi tým

Každý návštevník Banskej Štiavnice a každý jej obyvateľ si všimne jednu vec – že tu nie je nič rovné. Tieto slová zaznievajú pri opise Štiavnice vždy. Či ste tu na hodinu, alebo tu žijete celý život, tvar terénu sa vryje do pamäti. Mesto bolo vystavané na svahoch kopcov. Kto sa v Štiavnici rozhliadne po kopcoch čo i len raz, do pamäte sa mu zapíše tri z nich - Sitno, Paradaž a Kalvária. Každý je iný a jedinečný od ostatných.

Banská Štiavnica bola osídlená oddávna. Najstaršie pamiatky z čias Keltov pochádzajú z hory Sitno – najvyššieho kopca Štiavnických vrchov. Ľudia sem prišli za drahými kovmi. Postupovali proti prúdu potoka Štiavnica a ryžovali z jeho naplavenín zlato. Táto tisícročná metóda získavania kovu hýbuceho ľudským srdcom a dejinami sa v regióne udržala až do dvadsiateho storočia. Dnes sa vykonáva už len ako symbol zašlých čias, alebo súťažne. Fotografie ľudí v krojoch ryžujúcich zlato sú zaujímavou spomienkou. Traduje sa príbeh o zaľúbenom mláďencovi čo sa ani nie tak dávno rozhodol naryžovať si zlata na obrúčky. Po niekoľkých dňoch ryžovania sa svojho úmyslu vzdal. Zlata bolo príliš málo aj na taký nepatrný predmet.

Prospektori – vyhľadávači drahých kovov aj v minulosti pri poklese zisku z ryžovania postupovali vpred až našli prameň zlatonosného potoka a vedeli, že zlato pochádza z hory, spod ktorej pramení. Vtedy sa z ryžovačov menili na baníkov. V Štiavnici tak našli, doslovne, Horu Ligtavú. Ale zlato nebolo príčinou prvého trvalého osídlenia v oblasti. Čo presvedčilo ľudí usadiť sa na takomto nehostinnom mieste. Premeniť letné nálezisko na trvalo osídlenú oblasť. Prvé známe stabilné osídlenie nás preto prekvapí. Bolo na vrchole Sitna. Dnes nie je jednoduché si predstaviť niekdajšiu tvár Štiavnických vrchov. „Postaviť“ hrad na Sitne. Napriek tomu tam stál. Vrchol Sitna je kamennou pevnosťou sám o sebe – útesy vysoké desiatky metrov tvoria prirodzenú hradbu. Len moderné techniky lezenia ich umožňujú prekonať. Na vrchol je len jedna bezpečná prístupová cesta. V minulosti bola zabezpečená opevnením

a bránou. Vrchol je dostatočne veľký na ubytovanie väčšieho množstva ľudí, ukrytie zásob a chov dobytku. Má vlastný vodný zdroj. Les pod skalami bol preč – minuli ho na stavbu drevených palisád a budov. Na oheň. Pôvodne stálo na vrchole len drevené hradisko. Neskôr pravdepodobne drevené stavby na kamenných základoch. Len málo kamenných budov. Romantické vyobrazenia impozantného hradu v niektorých publikáciách sú len umeleckými predstavami. Čosi tak veľké by nemohlo zmiznúť takmer bez stopy a zanechať po sebe len pár kameňov. Keď z omnoho menších hradov toľko zostalo.

Dnes, v dobe rýchlej stavby si len ťažko predstavíme, že stavba hradu trvala generácie. Išlo o celoživotné dielo jeho majiteľa, desiatky robotníkov história vždy opomína. Stavalo sa len v letných mesiacoch. Vo vtedajších časoch to bolo od mája do septembra, októbra. Kameň sa rozpojovoal zabíjaním drevených klinov a ich polievaním vodou. Drevo napučalo a kameň praskol. Železné nástroje boli drahé a nemali odolnosť dnešných. Doprava na volských záprahoch bola pomalá. Sitno postavili v časoch pred Tatárskym vpádom – približne v dvanástom storočí. Po odchode Tatárov stratilo svoj význam a pomaly bolo opustené. O Tatárskom obliehaní sa traduje príbeh – Obyvatelia hradu sa odmietali vzdať a Tatári na nich boli krátky. Rozhodli sa ich teda vyhladovať. Trvalo to dlho. Dobré zásobený hrad odolával a morálka Tatárov klesala. Na hrade ale tiež nebolo všetko v poriadku. Jedlo dochádzalo a videli, že Tatári sú hotový odísť, len potrebujú podpichnutie ako zbytočne vyčkáujú. Z poslednej múky preto upiekli veľký koláč a ešte horúci ho zhodili Tatárom. Veď čo sa oni nabháňajú zabezpečovaním potravy pre toľkých, každý deň, keď je jej na hrade toľko. Nebudú predsa skúpi a ponúknu ich. Veď pohostinnosť je národným znakom Slovákov. Tatári naleteli a odtiahli. Rôzne varianty tohto textu sú spomínané na takmer každom mieste ktoré odolalo pokusu vyhladovať obliehaných.

O Sitne dodnes kolujú legendy. Sitniansky rytieri zakliaty v skale a pripravený vyjsť, keď bude Slovenskému národu najťažšie sú len peknou národoveckou povedačkou. Ešte staršie legendy hovoria o samotnom názve hory. Slovo Sitno má pochádzať zo slova „sýtiť“. Sýtený krvou obetí tam boli tvrdí pohanskí bohovia. Hora bola predmetom vykonávania kultu a jej názov vo vtedajšom jazyku znamenal ekvivalent nášho slova peklo. Nebola asi jediným peklom. Známi návštevník Banskej Štiavnice, dnes by sme povedali priemyselný špión Edward Brown vo svojom denníku (1672) uvádza, že do Štiavnice prišiel cez kopec Hell – peklo. Toto slovo je hlboko v miestnom názvosloví. Najväčší banskí konštruktéri pochádzali z rodiny Hell. Kopec Hell zmizol v čase. Bolo to Sitno? Dnes už len môžeme hádať. Zaujímavý je druhý fakt. Ďalším vysokým vrchom na druhej strane Banskej Štiavnice je totiž kopec Paradajz – raj. Je to len náhoda? Podivná. Paradajz bol plný drahých kovov – cezeň prechádzajú najvýznamnejšie drahé žily. V Sitne nebolo nič. Na jednom z výbežkov Paradajzu – Ligotavej Hore sa usídlili prví baníci. Je to nálezisko jedného z najstarších dôkazov prítomnosti človeka – črepu z importovanej rímskej keramiky – minimálne 1600 rokov starej Terry Sigilaty. Nevieme presne kedy bol vztýčený prvý kríž na vrchole, ale bolo to niekedy v období po definitívnom stratení Starého mesta. Ako z obrazov zmizli posledné ruiny budov niekdajšieho hradu, tak sa objavil kríž na vrchole Paradajzu – niekedy v osemnástom storočí.

Tretím vrchom, ktorý si pri návšteve Štiavnice nemôžeme nevšimnúť je Kalvária. Vychádzka na tieto vrchy prináša nádherné výhľady na okolie. Z každého z nich vidíme inú panorámu. Z Paradajzu vidíme na mesto zhora – sme priamo nad ním. Úzke uličky šplhajúce sa do strmých svahov, Nový Zámok... Z Kalvárie zase máme jeden z najkrajších výhľadov na Starý Zámok a historické mesto – jedno z mála miest, kde ho vidíme ako celok. Bez toho, aby nám niečo zacláňalo. „Virtuálne“ si môžeme do obrazu pridať hradby a predstaviť si, ako by to asi vyzeralo s nimi.

Samostatnou kapitolou sú večerné a nočné výstupy. Vidíme ako sa rozsvecujú svetlá. Najmä Kalvária je výborným adeptom na takúto vychádzku. Je blízko mesta a chodníčky sú dobré. Dobrodružnejšie povahy si môžu zvoliť Sitno. Možno začnú medveďa, mimoriadny šťastlivcividia Rysa.



Neopakovateľným zážitkom sú ranné a večerné hmly z ktorých sa vynárajú okolité kopce. Pokiaľ nechcete ísť sami, pripojte sa k niektorému z nočných výstupov spojených s čítaním legiend a očakávaním východu Slnka. Vďaka vyššej výške ho uvidíte skôr, než ktokoľvek dole.

Viera baníkov v minulosti bola veľmi silná. Ich práca bola tma a hora nad sebou. Na šichtu nastupovali za tmy, vracali sa tiež za tmy. Nikdy si nemohli byť istí, či sa v ten deň vrátia z práce. Úrazy boli pomerne bežné. Hrozili závaly, otrava jedovatým plynom... Viera v druhý život bola preto veľmi silná. Baníckym pozdravom bolo „Gluck auf“ – k svetlu. Slováci používali „Zdar Boh“. Oboje symbolizovalo jediné – vieru v bezpečný návrat. Pred každou baňou bolo miesto, kde sa mohli baníci pred sfáraním pomodliť. Hlavnými patrónmi, presnejšie patrónkami baníkov boli svätá Barbora a svätá Katarína Alexandrijská. Zvlášť Katarínu mali Štiavničania radi - zasvätili jej kostol na námestí. Rozptýlenie v každodennej jednotvárnosti práce prinášali sviatky. V tej dobe náboženskej. Prejavom dobrých mravov bolo putovať na známe pútnické miesta. Tieto púte často trvali dlho a boli tiež dobrým zdrojom zárobku obchodníkov. Dodnes sa zachovalo slovné spojenie „púťová atrakcia“.

Obdobie rekatolizácie bolo obdobím silnej vizuálnej prezentácie viery. Ohúriť bežného človeka krásou, akú si dovedy nevedel predstaviť. Dochádzalo k stavbe nových kostolov alebo barokovým prestavbám tých starých. Dnes, znudený každodennosťou klasicizmu a baroka sa s úctou pozeráme na monumentálnu krásu gotiky. Vtedy tomu tak nebolo. Gotika a jej chladná kamenná krása boli vzdialené každodennosti človeka. Nevyhovovala moderným potrebám. Baroko bolo ornamentálne a hlavne nové. Presný opak jednoduchosti hlásanej protestantským hnutím. Z tohto obdobia pochádza aj jedna z dominant Banskej Štiavnice – Kalvária. Nech už ste na Sitne, Paradajze, alebo na Kalvárii, vždy vidíte na tie ostatné dva. Pomýliť si ich nedokázate. Sitno je veľké, s vysielacom a rozhľadňou na vrchole. Paradajz má kríž a Kalvária, no... kalváriu. Pôvodný názov kopca je Sharffenberg – Ostrý vrch, je to sopečný komín, v zimných mesiacoch je jasne vidieť jeho kuželovitý tvar. Tento vrch nemal žiadne využitie. Takmer neužitočný kameň, strmé svahy. Ale výborná viditeľnosť ho predurčila ako ideálne miesto pre stavbu Kalvárie – novej dominanty mesta.

Projekt kalvárie navrhol jezuita František Perger. Aby ľudia nemuseli chodiť na vzdialené pútnické miesta. Stavba sa začala 14. 9. 1744 a vysvätená bola 13. 9. 1751. Takmer presne o sedem rokov – v kresťanskom ponímaní čísla symbolizujúcom večnosť. O niekoľko rokov neskôr sa František Perger presunul do Prešova, kde tiež postavil Kalváriu. Niektoré budovy sú síce ako vystrihnuté z Banskej Štiavnice, ale postaviť tak dominantnú stavbu na vrchole sa mu už nepodarilo. Kalvária v Banskej Štiavnici má dohromady 22 stavieb. Niektoré z nich už nestoja na svojom pôvodnom mieste. Dve z jej sedemnástich kaplniek boli na súčasnú polohu presunuté pri rekonštrukcii kalvárie v druhej polovici 20 storočia. Môžeme len obdivovať využívanie terénu pri navrhovaní polohy a obsahu kaplniek. Pôvodné miesto kaplnky s umývaním nôh bolo kúsok od autobusovej zastávky „Pod Kalváriou“ pri prameni – ten ešte niekedy vyviera na povrch aj dnes. Lipy, vysadené pri kaplnke na tom mieste stále rastú. Väčšinou sú to stromy čo zmizne. Tentokrát zmizla kaplnka a putovala na nové miesto – kde už vody nebolo. Kalvária, ako ju poznáme dnes, nebola takouto vždy. Jasná, červená stavba je výsledkom poslednej rekonštrukcie. Pôvodne išlo o bielu, alebo svetložltú. Pri súčasnej rekonštrukcii kalvárie sa išlo strednou cestou – niektoré objekty dostali zaužívanú červenú, iné bielu a žltú. Ťažko si dnes predstaviť bielu stavbu na vrchole, pravdepodobne s čiernymi, alebo zelenými medenými strechami. Ani tieň tam kedysi nebol – lipy boli vysadené do tvaru kríža úmyselne. Púte na Kalváriu sa konajú každoročne na sviatok Povýšenia svätého kríža.

Nebola jedinou kalváriou v oblasti. Menšia, ale nemenej krásna je nad Hornou rovňou. Má kaplnky v podobe reliéfov, kríže na vrchole, sochy Panny Márie a svätého Jána. Výhľad z nej nie je až tak panoramatický, ale je bližšie k Sitnu a otvára nové obzory. Rovnianska kalvária ponúka inú formu umeleckého a náboženského zážitku. Nie sme tu ovplyvnený majestátnosťou architektúry a častou

Mgr. Peter Chytil

prítomnosťou turistov. Môžeme sa menej pozerat' očami a viac srdcom. Vychutnat' si chvíle ticha a počúvať šumenie vetra v lipových vetvách.

Kameň na kameni a stále nahor

Rotundy, kostoly, vnútorný okruh opevnenia

Jašteričky, nevedomosť, reprezentácia...

Legendy o vzniku mesta, erb, námestie

Normálne nenormálnosti a ani Alica by neľutovala

Domy so štôľňami, štiavnické divy, kamenné more, Kečka